

Жұлдыз

Қ.Мырза Әли
ӨТІП БАРАМ, УАҚЫТ,
САҒАН ЖАРЫМАЙ...

Р.Тоқтаров
ҚАНЖЫҒАЛЫ БӨГЕНБАЙ

Б.Сәрсенхан
БАҚЫТСЫЗДЫҢ БӘРІ – АҚЫН

1

2015

ТҮСІМДЕ КӨРГЕН КІТАП немесе тұғыр туынды

УАҚЫТТАН ОЗҒАН ҚИЯЛГЕРЛЕР

Жазушылар жинағының мазмұны бай. «Таңғы шықтың» палитрасы сан қырлы, алуан бояулы. Достықты, махаббат пен адамгершілік лағыл қасиеттерді қызыл тінге айналдырған лирикалық әңгімелермен бірге, туған жер, ел тағдырын толғаған тебіреніске толы туындылар, аңыз-әфсана, фантастика, сатиралық дүниелер де бар. Ендігі сөз – жинаққа енген Шәмшиден Әбдірамановтың «Саяхат», Төлеу Шаханов пен Төлеш Шахановтың «Тірі көз» аталатын ғылыми-фантастикалық әңгімелері төңірегінде. Баянымызды сабақтамастан бұрын қазақ әдебиетіндегі кенже жанрдың сыр-сипатына аз-кем тоқталған жөн шығар.

Фантастика. Аса қиын да, өте күрделі тақырып. Жалғыз ауыз сөздің аясы мейлінше кең. Бұл ұғымның қазақ санасындағы түйсік-түсінігі кенеусіз ауқымды, мақсат-мұраты шыңырау тұңғыық. Термин төркіні саналатын гректерде бұл атау – көзге елестету өнері дегенді түсіндірген. Осы тұрғыдан пайымдап, зерделер болсақ, қазақ халқының да ежелден арманшыл, ойшыл, қиялшыл екеніне көз жеткіземіз. Айғақ деректі аласұрып іздемей-ақ қояйық. Тілге тиек ретінде бабаларымыздың асыл мұрасы – қиял-ғажайып ертегілерін айтсақ та жетіп жатыр. Халық қиялынан туған хайуанаттар жайлы қиял-ғажайып, тұрмыс-салт ертегілерінде фантастика жанрының негізгі элементтері кездеседі. Бұған ең алдымен «Ер Төстік», «Қырық өтірік», «Керқұла атты Кендебай» тәрізді жауһар жәдігерлерімізді атар едік. Көз алдымызға сұңғыла қазақ қиялгерлері мүсіндеген Ұшатын кілем, Таусоғар, Желаяк, Көлтауысар, Қанатты адам, Сакқұлак, Көреген т.б. әрқилы бейнедегі мәңгі өшпес қаһарман-кейіпкерлер көлбөндері сөзсіз. Мұның өзі фантастиканың ғылыми жағынан дамып, қалыптасқанға дейін мифологиялық және діни шығармаларда орын алғанын көрсетеді. Оның ұшқындары Гомердің «Одиссеясында», Овидийдің «Метаморфозаларында», шығыс халықтарының «Мың бір түнінде» ұшырасады.

Дүниедегі ең шапшаң, ең ұшқыр құбылыс – қиял. Ал адамзаттың бүгінгі таңдағы зор жетістіктері мен игілікті істерінің дені адам қиялының жемісі саналса керек. Қазіргі әдебиеттегі фантастика жанрына берілген тұжырымдама біраз жайдан хабар жеткізгендей. «Фантастика – әдебиеттің өмір шындығын қиял тұрғысында әсірелеп бейнелейтін түрі». Демек, ғылымның дамуымен байланысты адам қиялынан туған көркем туындылар да дүниеге келе бастайды. Он сегіз мың ғаламның жұмбағы мен құпиясына жіті үңілген сайын адам қиялына да қанат біте түскені баршаға мәшһүр.

Ғылым мен техниканың келешек көкжиегі, қарыштап өркендеуі, адамзаттың табиғат сырларына тереңірек ой жіберуі, яғни қиялдаудың нәтижесінде бітім-болмысы бөлек әңгіме-хикаялар туғызды. Ұшқыр ойдан, ғылыми негізден қаланған мұндай шығармалардың структурасы көзге ұрып тұрады. Оқиға желісі өмірдің өзінен ойып алғандай, әсерлі де тартымды суреттеледі. Ғажайып әлемді шарлатып, айрықша қызықтырады. Тіпті, оқып отырғанда, тап сол адам айтса сенгісіз қилы-қилы таңғажайыптардың ортасына түсіп кетесің-ау. Бұл уақыттан озған фантастардың

Жалғасы. Басы өткен сандарда.

шеберліктерін көрсетеді. Бір сөзбен жеткізсек, қиялгердің асқан білімділігін әйгілесе керек. Басты идеясы ғылымда негізі бар, бірақ әлі іске аспаған, әлі ашылмаған болашақ жаңалықтармен ұштасып жатуында.

Жалпы ғылыми-фантастикалық әдебиет ағылшын философы Ф.Бэконның «Жаңа Атлантида» кітабынан басталады. XVII-XVIII ғасырларда планетааралық сапар туралы, кейінірек келешек жайында ғылыми-фантастикалық шығармалар жазылғаны мәлім. Ал «миы – қиял қоймасы» атанған атақты француз жазушысы Жюль Верннің қиял-ғажайып романдары төрткүл дүниені шарлап кетті. Ұлы фантастың «Он бес жасар капитан», «Су астына 80 000 километр сапар», «Капитан Гранттың балалары» секілді кітаптарын қазақ оқырмандарының үлкен-кішісі бірдей жастанып оқығаны белгілі. Сондай-ақ Г.Уэллстің «Уақыт машинасы», «Әлемдер соғысы», А.Дойльдың «Жоғалған әлем», Р.Брэдберидің «Марс хроникалары», С.Лэмнің «Астронавтар», «Солярис» т.б. біріне-бірі ұласқан фантастикалық туындылар текті жанрдың өрісін кеңейтумен қатар, өзге елдерде кенжелеп қалған әдебиеттің серпін алуына ықпалын тигізді.

Қазақ әдебиетіндегі таза фантастикалық тұңғыш көркем шығарма – көрнекті маркшейдер-ғалым, философ-қаламгер Ақжан Машановтың 1957 жылы жарық көрген «Жер астына саяхат» повесі. Бұл тосын да, ізашар туынды республикада ғылыми-фантастикалық жанрдың қарқынды қанат жаюына әсер етіп, қиялгерлердің үлкен шоғырын жасақтағаны аян. Қазақ қаламгерлерін де ғарыш әлеміне, жұлдыздар сырына, телегей-теңіз мұхиттар тұңғыығына, жеті қат жер қойнауына, табиғаттың құпия тылсымына ой көзімен барлауға ұмтылдырды. Шарқ ұрып ізденіп, талмай тер төкті. Фантазияларын ұштап, шеберліктерін шыңдады. Нәтижесі мерей марқайтып, әдеби қоржынның бүйірін бұлтитты. Қазақ фантастика жанрының көсегесін көгерткен олжа туындылардың кейбірін атай кетелік. Жазушылар Медеу Сәрсекеевтің «Ғажайып сәуле», «Көрінбестің көлеңкесі», Талап Сұлтанбековтың «Көшпелі алтын», «Лұқман Хакім», Шоқан Әлімбаевтың «Данышпандық альфасы», Төлеу Шахановтың «Көгілдір мұнаралар», Төлеш Сүлейменовтің «Жұлдыз адамы», Шәмшиден Әбдірамановтың «Әл-Фараби көпірі», Абдул-Хамит Мархабаевтың «Ғарыштағы қымыз», Советхан Ғаббасовтың «Кәусар», Раушанбек Бектібаевтың «Ионесферадағы алан», Нарбинь Кенжеғұлованың «Қиын шешім», Жүніс Сахиевтің «Кеңістік көшпенділері» аталатын фантастикалық повестері мен романдары аса күрделі жанрдың қалыптасып, өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқанын қадап көрсеткен жөн.

Жоғарыдағы қабырғалы қаламгерлердің қатарындағы белгілі фантаст-ғалым Шәмшиден Әбдіраманов хакында, әуелде ескерткеніміздей арнайы әңгіме өрбітпекпіз. Қазақ таукен-металлургия институтының (қазіргі Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университеті) түлегі, инженер жігіт Шәмшиден жазуға бейімділігін студент кезінде-ақ көрсетеді. Жастардың сүйікті газеті «Лениншіл жасқа» («Жас Алаш») ғылым мен техника тақырыбына қатысты танымдық, қызықты материалдары жиі жарияланып жүрген оған журналист ағалары фантастика жазуға ақыл-кеңес береді. «Сенің икемің бар, әрі болашақ инженерсің. Мәскеуде шығып тұратын «Наука и жизнь», «Техника и молодежь» секілді ғылыми-көпшілік журналдарында жарияланатын қысқа да, тартымды көркем дүниелер секілді шығармалар жазып көрші». Мінеки, осындай сенім мен қамқорлықтың арқасында туған Шәмшиденнің тырнақалды туындысы – «Саяхат». Сиясы кеуіп үлгермеген бұл ғылыми-фантастикалық әңгімені «Қазақ әдебиеті» газетіндегі жігіттер ұнатып, кешіктірмей кезекті нөмірдің макетін бұзып, салып жібереді. Қанша дегенмен оқырман сусап отырған тақырып емес пе?! Көпшілік тікелей редакцияға телефон соғып, «фантастикалық әңгімелерің тамаша екен» деп қуаныштарын білдіреді. Ал осы кезде жас жазушылардың тұңғыш туындыларының басын біріктірген «Таңғы шық» жинағына жауапты ақылдастар алқасының мүшелері Әбдірамановтың әңгімесін бірауыздан мақтап, кітапқа қосуға ұйғарыпты. Бір қызығы, жағымды жаңалықтан автор хабарсыз-ды. Өйткені, қалтасында күректтей дипломы бар ол кітап шыққан 1964 жылы Жезқазған кеніштерінің бірінде мамандығы бойынша тау-кен инженері боп істейтін.

Қиялы жүйрік инженердің қалам сілтесін барлап көрелік. Ақиқатын айту керек, мен осы әңгімені мектепте жүргенде оқығанда онша түсінгенім жоқ. Дәлелді себептердің егжей-тегжейін енді ғана саралап, бажайлап отырмын. Ғылыми-фантастикалық әңгіменің мән-мағынасын тереңірек түсініп, ұғыну үшін білім-білігіннің мол болғаны жөн-ау. Бұдан елу-алпыс жыл бұрынғы түкпірдегі ауыл мектебінің сиқы да, қауһары да баршаға жақсы мәлім. Химия, физика, астрономия, география секілді пәндері биік деңгейде өткізілмейтін. Жалғыз ғана мысал келтірейін, оқулықтағы теориялық сабақтарды көрнекі құралдар арқылы түсіндіріп, кабинеттік қарапайым эксперимент-жаттығулар көмегімен үйрету жағы өте жеткіліксіз болатын. Осынау олқылықтарды ойға түсіріп отырғаным ғой. Әйтпесе, көгілдір Балқаштың жағасындағы Көпбірлік орта мектебінен талай медалистер мен оқу үздіктері шыққан. Араларында академиктері, ғылым докторлары мен профессорлары да бар. Біздің сыныбымыз да айтулы болды. Он біріншіні бітірген жиырма бес түлектің жиырмасы бірдей институт пен техникум дипломын иеленген. Бұл – білімге іңкәрліктің айқын көрсеткіші!

Сонымен, жүлгелі әңгімемізді өз арнасына бағыттайық. Жер ядросына саяхат жасаған жерноват-ғалымдардың алғашқы кезеңде бастан кешкендері мен көзбен көргендерін автор былайша суреттейді:

«...Шығарып салуға жиналғандармен қоштасып, Ерболовпен құшақтасып кеп, бәріміз де корабльге міндік. Сосын тік ұшатын самолет корабльді тіркеп алды да, көкке самғай жөнелді. «Мана төбемнен тұқыртып төмен басқан күш осы кезде пайда болған шығар-ау», – деп ойладым мен. Бір мезетте тіркіс ағытылды да корабль төмен қарай зымырай жөнелді. Мынаны көргенде қайтадан өкпе-бауырым алқымыма тығылып, көзімді қан басқандай болды да кетті.

Расында да дәл осы кезде экранда жерге таяп қалған корабльдің тұмсығынан лақ етіп қызыл жалын шықты да созылып барып жерге тіреле қалды. Бірақ, әлгі қызыл тіреу тез қысқара берді. Оның артынан корабль де қаққан қазықша жерге сіңіп жоқ болды. «Шынымен осы біз бе?» дегендей мен Шәріпке бұрыла бергенімде салонның ішін ащы сирена даусы кернеп кетіп еді. Сол сәтте пультадан де бірнеше қызыл шамдар жана қалып, бізге ерекше радиацияға тап болғанымызды ескертіп өтті. Шәріптен басқамыз сақтау костюмімізге ұмтылдық. Ал командиріміз сілейіп тұрып қалыпты.

– Мүмкін емес! Бұл аудан жете зерттелген еді ғой, – деп ол күбірлеп пульт алдына барғанда «аһх» ұрып отыра кетті.

– Радийден бір де грамм қалмапты!.. – деген, Шәріптің үрейлі үнін естігенде денем инемен піскілегендей шымыр-шымыр ете қалды. Бәріміз де демімізді ішімізге алып сілейіп үнсіз қалыппыз. Елсіз-күнсіз, сусыз шөлде бензині біткен машинадай радийсіз корабліміз жер қабатында тұрып қалатын болса үрейленбей қайтеміз.

Шәріп жеті қабат жер астында келе жатса да корабльдің маңын алақандағыдай анық көрсететін нейтронды-квант аспабын ісе қосты. Сөйткенше болған жоқ экран аспандағы сансыз жұлдызды жинап алғандай жарқыраған нүктеге толды да кетті. Сәлден кейін олар тұтаса келіп ерекше мақұлықтың кескініне айналды. Бәріміз де экранға еміне қалдық. Енді ол зоологтің кабинетінде ілулі тұратын алып кесерткеге ұқсағандай болды. Ермек мұны көре салып «Динозавр!» деп дауыстап та жіберді. Әлгі алып аяқ-басын жыбырлатып, тісін акситып бізге айбат шеккен тәрізді. Бәріміз Ермекті бассалдық.

– Ал, палеонтолог, мынаны ұстап алып зоопаркке табыс етсек қайтеді, – десіп әлгіндегі көңілсіздікті ұмытқандай қарқылдап күлісіп алдық.

– Зоопарктерің не? Естерің түзу ме өздеріңнің? – деп Ермек ашуланып тұрып кетті.

Шынында да мыңдаған жылдар бұрын құрып біткен мақұлықты ұстап алайық дегенді естігенде Ермектің орнында болсақ бәріміз де сүйтер едік... Алайда өлекесі де қалмаған динозаврдың аузын ашып, тісін ырситып тұрғаны факті ғой. Мұны түсіндіре алмағанына ызаланған Ермек бұрылып кетті де, қайта оралып қара тақтада бормен сызғандай алып жануардың кескінін жаңа көрген жандай экранға тесіле қалды. Кенет ол айғайлап жіберді де, Шәріпті құшақтай алды.

– Құтылдық!!! Корабльді осыған қа-рр-ай бұршы! – деп ол қуанғанынан ештеңені байыптап айта алмай тұтықты да қалды. – Дәуде болса мынау... шірімей қалған динозаврдың қаңқасы. Барлық радийді жұтып алған осы.

Мынаны естігенде Шәріптің де өңі кіріп сала берді.

Расында да оқиға Ермек айтқандай болған екен. Шәріп пен Ермек корабльден шығып қаңқадағы радийді қалбырына толтырып алды. Олар қаңқаның өзін де тастамапты.

– Мынау радийді сактайтын «тоназытқышымыз» әрі корабльдің болашақ музейінің алғашқы экспонаты болады, – деді Ермек қалжындап, қаңқаны өріс өткізбейтін вакуумды жәшікке салып жатып.

Бұл оқиғадан кейін көңілдегі қобалжудың бәрі де басылып, сапарымыздың сәтті болатынына күмән келтірмедік. Бағғытымызды түзеп, төмен жүріп кеттік. Экранда сан түрлі тас қабаттары зымырап қалып жатты. Кенет экранды қара-қоныр нәрсе басты да кетті.

– Мұнай, – деп әлдекім күбір ете қалды. Біз бұл қабатпен біраз жүрдік. Шамалауымызша мына мұнайдың тереңдігі анау-мынау көлдің тереңдігінен кем түспейтін секілді. Шәріп аспабын жұмсап бір кеседей мұнай алдырды. Әлден уақыттан бұл сұрғылт түрмен алмасқанда гранит қабатына енгенімізді сездік. Сәлден кейін экран мұнартып, буылдырланып кетті. Сірә, корабль газ жиналған қуысқа тап болса керек...»

Иә, қиял әлемі шексіз де, шетсіз. Әдетте біз ғарышқа, галактикаға түрлі-түрлі сапарлар болатыны жайында небір қызықты жағдаяттарды естіп жүрміз. Жұмбағы мен құпиясы әлі де толық ашылып бітпеген көк мұхиттар тұңғиығына жасалған сырлы саяхаттардан да хабардармыз. Ал адамзаттың тіршілік бесігі саналатын өзіміз өмір сүріп жатқан планетамызға, яғни қатпар-қатпар сан қабаттарды тесіп өтіп, Жер ядросына жетуді ойлаған ғалымдардың іс-әрекеттері таңғалдырмай қоймайды.

«Космонавт», «астронавт», «аквалангист» аталатын, яғни жаңа дәуір жиһанкездері – ғарышкер, сунгуірлер секілді «жерноваттар» сапында Жер кіндігіне аттанған журналист көріп-білгенін баяндайды. Көзі қаракты, әр нәрседен хабардар фантастикалық әңгіменің бас кейіпкері тек «турист» қана болмай, жер астындағы аномалиялық құбылыстар жөнінде репортаж жүргізеді. Әрине, бұл – құлағы түрік журналист ағайындар арасында бұрын-соңды болмаған сенациялық оқиға. Сондықтан да болуы керек, ол профессор Ерболов пен оның ассисент-шәкірті Шәріптен өзіне бұлынғыр, түсініксіз түйткілді сауалдарды сұрап-білуден арланбайды. Әу баста журналистің қылықтарын оғаш көрген профессор да, өзге ғалымдар да оның білмекке құштар ынтық көңілін сезгеннен кейін жерге байланысты қызықты деректер мен адамдарға беймәлім құпияларды егжей-тегжейлі түсіндіреді. Жер астындағы әрқилы қабаттардың бір-біріне ұқсамайтын өзіндік қасиеттерінен сыр шертеді.

Шындығында, әңгімені оқып отырғанда біздің кез келгеніміздің басымызға қарапайым сұрақтың жетіп келетіні анық. «Жер шары туралы біз не білеміз, осы?..». Рас. Сәл іркіліп, ойланып қалатынымыз жасырын емес. Оқасы жоқ, қысылмалық. Ғылыми фантастиканың басты міндеті мен түпкі нәтижесі де – белгілі жайдың беймәлім сырын ашуға ұмтылу. Өмірлік түрлі-түрлі ғылыми сынақтар мен тәжірибелердің қорытындыларына сүйене отырып, келешек көкжиектерге қиял көзін жүгірту. Демек, гипотеза мен болжаудың өзара үйлесім табуын ешқашан естен шығармауымыз керек. Құрғақ қиял, тиянақсыз дәйек, дәнсіз ой – жеміссіз де.

Әлгінде ишара еткеніміздей, өзіміз тұратын Жер хақындағы нақты мәліметке назар аудартқымыз келеді. Біздің планета – Күн жүйесіндегі Күннен бастап санағандағы үшінші ғаламшар. Эллипстік пішінді, дөңгелекке жуық. Орбита бойымен 29, 765 км/с жылдамдықпен 149,6 млн км. орташа қашықтықта 365,24 орташа күн тәулігі ішінде Күнді бір рет айналып шығады. Ол Күнді айналып жүретін 9 планетаның ішінде мөлшері мен массасы бойынша бесінші орында. Жер осыдан 4,5 млрд. жыл бұрын пайда болған, оның құрамына Күн жүйесінде кездесетін барлық химиялық элемент енеді. Жер негізгі үш геосферадан тұрады: жер қыртысы, мантия және ядро.

бұл геосфералар сейсмикалық толқындардың жылдамдығына және олардың тереңдік бойынша өзгеруіне байланысты сегіз сейсмикалық қабатқа бөлінеді. Жердің жоғарғы қатты қабаты литосфера, ал төменгі жұмсақ қабаты астеносфера деп аталады. Әр қабаттағы температура, қысым мен толқындар да алуан түрлі.

Біздің ғаламшарды көптеген ғалымдар зерттеуде. Жердің мөлшері мен пішінімен геодезия ғылымының мамандары айналысса, астрономдар оны аспан денесі ретінде зерттейді, геофизика – Жердің геосферасындағы физикалық процестерді және заттық күйін анықтаумен шұғылданады. Сондай-ақ геохимия, геология, физикалық география мен биология ғылымдарының өкілдеріне жүктелер міндеттер де зор. Жер ядросына саяхат кезінде бұл ғалымдардың экипаж құрамында болуы бек мүмкін. Қиын-қыстау сәттерде олардың ақыл-кестестері ауадай қажет. О жағын бүге-шігесіне дейін тәптіштемей-ақ қояйын. Қиялгер барлық жағдайды өмірдің құдды өзіндей ғып әсерлі бейнелеп, нанымды суреттейді. Корабльдің әр қабаттан өткендегі мезеттерін ғылыми негізге сүйене отырып, әдемі әңгімелейді. Жалғандықтың ұшқынын да сезбейсің. Бұл сәттілікті фантаст-жазушының шеберлігі деп ұққанымыз абзал.

Сырт жұрт бар қызық та, құпия да жұлдыздары жамыраған зенгір көкте деп ойлайды. Қап-қатты қара тас іспетті Жердің астында не бар дейсің? Былайша қарағанда, Ай мен Марсқа барып-келу әлдеқайда оңай. Әңгіме кейіпкері журналист жігіт те көптен бері мазалаған көкейіндегі күпті сауалын бірде профессорға бүйірден қояды. «Сонда қалай? Жер қабаттарының әрқайсысы мыңдаған километрлік қалыңдықты алып жатса, одан бөлек күтпеген кедергілердің кездесуі мүмкін дейсіз. Ал мантия мен ядроға қызудың мөлшері үш мың градусқа жетсе, ондай дүлейге қандай корабль шыдамақ? Жер асты кемесі неден жасалған өзі? Миым жетсейші...». Жыпыр-жыпыр жылтылдаған түйме-аппараттарға үнілген профессор басқару пультінің жанындағы алып экранға бастаған. Одан әрі сәл жүріпкіреп барды да тұтас қабырғаны жапқан перденің автоматты тетігін іске қосқан. Шымылдық-перде ашылған бойда бөлме іші айрықша жап-жарық нұрға бөленіп сала берді.

«Танданғанымнан атып тұрып корабль макетінің қасына жетіп барыппын. Шынымды айтайыншы, Жерге сүнгітін корабльді мен қара қоныр шомбалдай нәрсе ғой деп елестетуші едім көзіме. Ал мынау кәдімгі космос корабліне қатты ұқсайды екен. Бірақ мұның бас жағы сопақтау болса да сүйрік емес, тұмсығы кішігірім қазандай үңірейіп тұр.

Мені қатты тандандырған корабльдің сыртқы түсі болды. Оның болат емес екенін бірден сездім. Алғашында корабль маған ірілігі жүгері дәніндей текше толтырған жұмыр әйнек астау тәрізді болып көрінді. Сәлден кейін ол текшеден өрілген сауыт сықылданды. Енді аңғардым: корабль макетінің өн бойы алабұғының арқа қанатындай жұқа затпен және ескекке ұқсас балықтың қабыршығы тәріздес қалақтармен көмкеріліпті. Профессор «макетті емін-еркін көріп ал», – дегендей ұзақ пауза жасады».

Демек, Жер астына сүнгітін зымыран-кеменің тұмсығына орнатылған түрлі қондырғылардың көмегімен күшті тосқауыл мен қысымды жоюға болады. Мұны радиийдің тізбекті реакциясы атқарады. Яғни, радиий атомдары тараған кезде пайда болатын қызу корабльдің тұмсығындағы үңірейген ойыстан төмен қарай тарайды. Осы кездегі бес мың градустық ыстық кез келген тау жынысын тозаңға айналдырып Жер кемесінің еркін жүруіне жол ашады. Қиял қисыны нандыра түскендей...

Қиял-ғажайып әңгіменің финалы да тосын. Журналистік іс-сапармен Каспий ойпатындағы қуатты бұрғы сүңгісі жетпеген жер қабатын зерттеу үшін орнатылған мұнай скважинасының бұрғышы-мамандарының іс-әрекеттерін өз көзімен көріп, олардың озық жаңалықтарын жазбақшы болған журналист ұйқысынан шошып оянады. Өзіне-өзі сенбейді. Адам сенгісіз керемет түс көріпті. Жер кіндігіне саяхат жасап қайтыпты. Ғажап! Түп-тура өңіндегідей...

Мінеки, бұл күнде дүние жүзін өзіне қаратқан қазақстандық ғалымдардың, мұнайшылар мен барлаушылардың тандай қағарлық жетістік-жемістерін ақиқатқа айналған фантастикамен салыстыруға болар еді. Оны тамашалағыңыз келсе Атырауға

барыңыз. Теңіз табанынан мындаған метр тереңдіктен «қара алтын» мен көгілдір газ өндіріп жатқан бүгінгі заман геройларының өмірінен ұшыратарыңызға кәміл сенімдімін.

... Өмір деген – қызық. Алатаудың алқасы атанған ару Алматыда отыз жыл тұрып, жалғыз мәрте жүздеспеген екенбіз. Таңданатын жөнім бар. Кәсібіміз де, қарекетіміз де жақындау болғандықтан айтып жатқаным да. Бізді тілдестірген де, таныстырған да – «Таңғы шық». Сарыарқаның төрінен телефон соғып, хат жазысып дегендей. Елордамыз – Астанада кездесіп, творчество төңірегінде сыр бөліскен сәулелі сәттерден сіз де, сүйікті оқырман құлағдар болыңыз.

Шәмшиден аға тау-кен инженерінің дипломын ала салып, шахтаға түспепті. Қағаз-кітап копарып, журнал шығарыпты. Қазақ елінде тұңғыш рет жарық көре бастаған «Білім және еңбек» («Зерде») ғылыми журналда қызмет істеген көрінеді. Мұны көпшіліктің білмейтіні аян. Ендеше жазушының өзін тыңдайық.

– Институттың соңғы, бесінші курсында жүргенімде мені «Пионер» журналының бас редакторы Рахметолла Ыдырысов қабылдауына шақырды. Бұл – 1960 жылдың басы еді. Таяуда жаңадан «Білім және еңбек» деп аталатын ғылыми-көпшілік журнал ашылатынын, соған ғылым мен техника тақырыбына жазуға қабілеті бар қызметкерлерді іріктеп жатқанын айтты. «Бізге жұмысқа келсең қайтеді? Нағыз сенің төл журналың болатын секілді. Техника, фантастика тақырыбына жазып жүрсің ғой...» Мен күтпеген ұсынысқа тосылып қалдым. Өндірістік тәжірибеде жүргенімді ескертіп, практикама аяқталысымен келіп кетейін дедім. Сөйтіп, іле-шала, бір ай өткен соң, жаңа журналдың редакциясына соқтым. Ыдырысов ағайдың (о кісінің не себепті редактор болмай қалғанын білмеймін) орнында отырған жаңа бастық Камал Смаилов менімен жылыушырай әңгімелесіп, бірден журналға бөлім меңгерушісі қызметіне қабылдады. Бұған дейін жастар газетіне тиіп-қашып ғылыми-техникалық тақырыптарға мақала жазып жүрген менің тәжірибем жоқ еді. Журналистік көріктің ыстық-суығына түстім де кеттім. Қатты қиналдым. Жазу-сызудың машақатын меңгеріп, шеберлігімді шындауда бас редакторым Камал аға қолғабыс жасады, көп үйретті. Ғылыми материалдарды қалай жазудың қыры мен сырын ерінбей-жалықпай көрсетіп, ақыл-кенесін аямады. Өте талапшыл ағаның «тоқпағы» аз уақыттың ішінде әбден ширатты. Тіпті, келе-келе журналда тұрақты жарияланатын фантастикалық әңгімелерге арналған бөйгеде бақ сынап жүрдім. Сондағы Камал ағаның қуанғанын көрсеніз, шіркін! «Ізденісің ұнайды. Ғылыми-техникалық біліміңді ұдайы жетілдіріп отыру керек. Фантастың ойы уақыттан озып жүруі тиіс. Қиялыңды ұштай бер». Мінеки, осылайша әуелде көңілі толмай, үнемі қамшылап отыратын редакторым «Қайда барасың, Радио?», «Жарқанат», «Жер туралы сен не білесің?», «Елгезек электр» тәрізді танымдық, қызықты материалдарымды қатты мақтағаны әлі есімде. Жер құпиясына арналған «Саяхат» аталатын ғылыми-фантастикалық тұңғыш әңгімем осы жанрмен түбегейлі айналысуыма ерекше серпін берді...

Осылайша қаламгерлік қиын жолды таңдаған Шәмшиден Әбдіраманов үлкеннің де, кішінің де ой-өрісін кеңейтіп, ғылымға құштарлығын арттыруда үлкен ұйытқыға айналған республикалық танымдық басылымда үш-төрт жыл тер төгеді. Журналдың өзіндік бағыт-бағдары мен бет-бейнесін қалыптастыруға атсалысады. Фантастика жанрын еркін меңгеріп, ғылыми-танымдық тұңғыш жинағы – «Елгезек электрді» «Жазушы» баспасынан шығарады. Негізгі мамандығы бойынша өмір көріп, тікелей өндірістің өзінде тәжірибе жинақтау мақсатымен Жезқазған кен-байыту комбинатына тартады. Шахталардың жұмысын, мыс өндірушілердің өмірін ой елегінен өткізеді. Қаламын қолынан тастамаған жақ фантаст Жазушылар одағының ғылыми-фантастикалық әдебиеттер секциясына жаңа жинағын тапсырды. «Көрінбес қорған» кітабы үлкен талқылауда ерекше назар аудартқаны бар. Атақты ғалым Ақжан Машанов пен белгілі жазушы Медеу Сәрсекеевтер ағынан жарылып, қуана пікір білдірген. Балауса жанрдың бапкерлері саналатын қос қаламгердің өз қолдарымен жазған рецензияларын Шәмшиден аға әлі күнге тұмардай қастерлеп сақтауда. Ал, сарабал сыншы Мұхамеджан Қаратаев кітаптың әуелгі аты «Жарқанатты» өзгертуін

талап етіпті. Сөйтіп ағалардың аялы алақаны арқасында «Көрінбес қорған» 1969 жылы «Жазушы» баспасынан шығады. Бұл кітап туралы Дихан Әбілев, Рақымжан Қошқарбаев, Кәкімбек Салықовтар әр жылдары жылы лебіздерін білдірген.

Төрт-бес жыл өндірістің қайнаған көрігінде ысылған инженер жолы аяқ астынан қиырдағы қара құрлыққа бастайды. Африкадағы азаттығын алған Алжир мемлекетіне қолғабыс көрсету үшін кенестік инженер-мамандардың сапында бүкіл отбасын алып Шәмшиден аға Али-Барбар кен-байыту комбинатына келеді. Бас инженер қызметіне құлшына кіріскен ол болашаққа қол созған алжирлік әріптестеріне кен өндірісінің қыры мен сырын үйретеді. Әрине, үш ұйықтаса ата-бабасының түсіне кірмеген жай. Құпиясы мен жұмбағы әлі толық ашылмаған Африкада өткен жылдар із-түзсіз қалмады. Ұзақ сапардан оралған жазушы өз оқырмандарына «Тас раушан – Сахара гүлі» аталатын кітабын ұсынған. Туған жер топырағына табаны тиген тәжірибелі маман алғашында республикалық Жоспарлау комитетінде, кейінірек өзі түлеп-ұшқан білім ордасы – Қазақ политехникалық университетіне (ҚҰТУ) оқытушы болып орналасады. Ғылыми-зерттеу жұмыстарымен түбегейлі шұғылданады. Отыз жылдай жас буын өкілдеріне кен-ісі өндірісі жөнінде дәріс оқып, қазақстандық инженерлер мен техникалық кадрлардың тұтас бір армиясын тәрбиелеп шығаруға өлшеусіз үлес қосады. Бұл күнде ол қос ғылымды тел еміп, жемісін қатар көріп отырған үлкен ғалым. Ұлағатты ұстаздың шәкірттерін ұлан-ғайыр еліміздің барлық өндірісті ошақтарынан кездестіресін. Шәмшиден Әбдіраманов педагогика ғылымдарының докторы әрі техника ғылымдарының кандидаты, профессор.

Қиялгер-жазушының өнернамасы да сан алуан қазынаға бай. «Әл-Мисақ», «Ақиқат формуласы» ғылыми-фантастикалық романдарының авторы. Сондай-ақ «Әл-Фараби көпірі», «Жер асты кен қазу технологиясы», «Кен қазу ісі технологиясының негіздері», «Кен ісінің қазақша терминдері» т.б. ғылыми-танымдық кітаптары мен оқулықтары кейінгі жас лектің игілігінде.

Қазақтың ғұлама ғалымы, ұлттық фантастика жанрының көшбасшысы Ақжан Машанов мұрасын зерттеудегі Ш.Әбдірамановтың еңбегі ұшан-теңіз. Бұл турасында машанитанушы ғалымның өзін тыңдағанымыз орынды секілді.

– Аса көрнекті қазақ ғалымы Ақжан Машановтың аты-жөні төрткүл әлемге әйгілі. Сан қырлы қайраткердің ғылымдағы тындырған істерін, жанкешті еңбегін жіктеп-жіктеп айтудың өзіне біршама деректер өзек болар еді. Оның барлығын көгендеп, тізіп шығу мақсат емес. Геолог ғалым, тау-кен инженері, геология-минерология ғылымдарының докторы, профессор. Кезінде әртүрлі жағдайлармен Ғылым академиясының толық мүшесі боп сайланбаса да, ол Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан тұрпатындағы кесек те, кенен тұлға. Энциклопедиялық білім иесі атанған нағыз халық академигі. Қазақстандағы геомеханиканың негізін салушы үлкен ғалым әрі жазушы. Бір сөзбен түйіп жеткізсек, ол 350-ден астам ғылыми еңбектің авторы. Даңқты жерлесіміз Әбу Наср әл-Фарабидің Дамаскідегі (Сирия) Баб ас-Сағир қорымынан қабірін алғаш тауып, басына құлпытас қойғызған. Ол әл-Фараби мұрасын ислам дінімен және қазақ халқының ұлттық дүниетанымымен сабақтастыра зерттеу нәтижесінде фарабитану негізін салушылардың бірі ретінде де кеңінен танымал. Осы орайда Ақжан хазіреттің соңында қалған өлмес мұраларын зерттей барлағанымда, оның фарабитанудың абызы екеніне көзім жете түскен. Жалғыз ғана Фарабиді тануға арналған зерттеу материалдарының көлемі 150 баспа табақты құрайды. Ұлы ғалымның 2005-2011 жылдары жарық көрген 16 томдық шығармалар жинағының он бес кітабының алғысөзін жаздым. Осының нәтижесінде «Машанинама» зерттеу еңбегім дүниеге келді. Мұның сыртында жыл сайын Халықаралық Машани оқуларын өткізуді дәстүрге айналдырдық. Сәтін салса «Ақжан Машани» роман-эссемді де оқырманға ұсынып қалармын. Ғұлама ғалымның ғибратты ғұмыры осылайша өз шуағын шаша бермек.

Қазіргі таңда қазақ фантастикасы мен ғылыми әдебиетіне өз үлесін қосып жүрген қажырлы да, қарымды қаламгеріміз Шәмшиден Әбдірамановтың тындырғаны мол. Оның бәрін бірдей жіліктеп шағып талдамасақ та, ел мүддесіне жараған туындыларға

шолу жасадық. Сондағы анық байқағанымыз – өткеннің ізі.

Өнегелі өмірдің өзегіндей өрілген қалам ізі ешқашан өшпесе керек.

ЖЕР «ҚОНАҒЫ» – КӨК КЕЗБЕЛЕРІ

Алақандай әңгіменің әсерімен «ұшып» жүргеніме екі-үш күн. Ойым да, бойым да асқақтап, қиялым бөлекше шарықтағандай. Тіпті, санамның бір түкпірінде ұмытылып қалған балалық шақтың қызықтарын дабылдатып, сон-ау жылдардың бұлыңғыр суреттерін көз алдыма елестетерін қайтерсін. «Таңғы шық» жинағындағы Төлеу Шаханов пен Төлеш Шахановтың «Тірі көз» аталатын ғылыми-фантастикалық әңгімесіне үнілген сайын, әлгі елес-жаңғырық та оқтын-оқтын орала береді-ай...

Қаршадайында естігенің мен көргенің ешқашан өшпесе керек. Бала жадында қашалған ғұмыр ізін қанжармен де кетіре алмайсың. Алаңсыз кездің көріністері қазір де айна-қатесіз қаз-қалпында жанарымның алдында тұрғандай. Көгілдір Балқаштың жағасындағы кішкентай балықшы ауылы. Қоңыртөбел тірлігі бар колхоздың бас көтерер үлкендері ұлан жазды іргедегі теңіз үстінде өткізеді. Жиырма-отыз күнде бір рет ауылға келіп, бала-шағаның амандығын біліп кетеді. Басқа уақытта бүкіл ғұмыры, барлық тіршілігі – тұңғыық түбінен су ырзығын сүзу. Ежелгі кәсіп. Қақаған аязда шыңылтыр мұз астынан, ал аптап ыстықта теңіз түбінен несібесін терген балықшының шаруасы да бір басына жетерлік. Суық күзге дейін көл бетінде көшіп жүреді. Құлаш-құлаш ау-торларын тазалап-тараштап, жамап-жасқап бозала таңнан тұрып құрады. Толқындар күжірейіп, дауыл сокқан күндері қамысты қолтықтарды торуылдаса, ашық күндері жағалаудан ұзаққырап айдын төрінен сүзекі тартады. Яғни, жүрек жұтқандардың бүкіл тағдыры толқын жалында қалт-құлт тербелген қара қайық пен «тырқылдаған» қалақтай кеменің үстінде. Бірде ересектермен бірге балық аулап жүрген құрдастарымыз Шағай, Кәтен, Зарықбектер жарыса өздері тамашалаған оқиғаны таңдайларын тақылдатып тұрып шерткен. Қиял-ғажайып хикаяға бергісіз әңгімелері бізді қатты қызықтырған. Әуелде сенбегеніміз рас. Бірақ, олардың айтқандарын үлкендер жағы да мақұлдап, қоштаған-ды.

«Бір күні кешкі тамағымызды ішіп алғаннан соң, Ай жарығымен ау тараштап отыр ек. Күнбатыс беттен ноқаттай боп шалынған өткір жарық үрген шардай бірте-бірте ұлғайып, көтеріле берді. Артынша найза бойы биіктеп барып, кілт бізге қарай жылжыған, – деген Шағай бет-аузын құбылтып, тұтыға, үрейлі кейіпте сөзін сабақтады. – Сенесің бе, Жанат? Әлгі алып шар әп-сәтте Қарақұмның желке тұсындағы Алғазы аралының нақ төбесіне келді де, бір орнынан қозғалмай біраз кідірді. Төңірегіне өткір сәулелерін шашқан шар сәлден кейін барып ілгері қозғалды. Дөңгеленіп жылжыған оның түп-тура біздің үстімізге келе жатқанын аңғарған Кәтен қорыққаннан төменге, қаютаға түсіп кетті. Ал мен не істерімді білмей, тіл-аузым байланған күйі, қаққан қазықтай мелшиіп отырып қалыппын. Жарты аспанды жап-жарық сәулеге шомылдырып домалаған шар қиястау бұрылған бағытын өзгертпей Жыңғылдықайырды жағалап, Лепсі-Матайға қарай тартты. Ғажап! Не ұшаққа, не ракетаға ұқсамайды. Ізі де көрінбейді. Жарығы көзді қарып жіберердей. Ұзап бара жатқанда байқағаным, әлгі жарық-сәулелер шеңбердің бүйіріндегі үнірейген тесіктерден шашырап жатқан тәрізді. Әйтеуір, бұрын-соңды көрмеген дыбысы жоқ жұмбақ-дүние. Сонда, бұл не нәрсе деп ойлайсың?..»

Мен иығымды қиқап еткіздім. Кім біліпті?!

Көп ұзамай қара сирақ достарымыз тамсана шерткен таңғажайып алып шарды түнгі ауыл аспанынан жиі көретінбіз. Жарты әлемді жап-жарық сәулеге орап, сырғып кетіп бара жатқан оны білгіштердің дені «Балқаштың арғы бетіндегі Байқоңыр мен әскери «жабық» қаладан ұшырылған спутник» дейтін. О жағын біз қайдан білейік? «Жұлдыздары жамыраған ғарышқа апаратын жұмбақ жол дәл біздің ауылдың үстімен өтетін шығар» деп болжайтынымыз анық. Кейінірек, есейе келе Көк кезбелері хақында көп еститін болдық. «Ұшатын тарелка», «НЛО», «Беймәлім ұшатын шар», «Бөгде планетадан келген алыптар», «Жалғыз көзді жұмбақ ұшақтар...» Тіпті, кейбір «Ұшатын тарелкалар» жалғыз-жарым жүрген адамдарды ұрлап әкетіпті-міс» деген

алып-қашпа қауесеттер де естіліп қалатын... Жер «қонақтары» туралы елендетер материалдарды әу баста өзге елдердің газет-журналдарынан жиі оқитынбыз. Келе-келе ұлан-байтақ Қазақстанның біресе ана түкпірінен, енді бірде мына түкпірінен «НЛО»-ны өз көзімен көргендердің әңгімелерін есту – әдетті жағдайға айналғаны мәлім. Тәуелсіздіктің елең-алаңында іссапармен Солтүстік Қазақстан облысында болғанында аспан кезбелерін көрген бір топ куәгерлерге жолығып, шытырман оқыс оқиғаларды естіп, ғажайып әсерлерін «Егеменде» жариялағаным бар.

...Енді міне, ағайынды Шахановтардың «Тірі көзі» қайран қалдырып отыр. Осыдан елу жыл бұрын жазылған фантастика алуан түрлі ойға шомдырған. Жазушы жігіттердің қиялы еріксіз тәнті етеді-ай. Өйткені, ол кезде кеңестік цензура мұндай дүниелердің баспасөз беттеріне шығып кетуіне жол бермейтіні жасырын емес. Көп ретте фантазияның да қисынды болуын катал қадағалайтын. Қиял-ғажайып шығармалардың ғылыми негізіне үңілген «қырағылар» орынды-орынсыз талап қоятыны және аян. Осынау биік үдеден табылу үшін қазақ фантастарының шүмектетіп тер төккені айқын байқалады. Ізденістері де назар аудартады.

Кәне, ендеше ғылыми-фантастикалық әңгіменің қалай басталғанына жанар тоқтатайықшы:

«Мен көзімді аштым. Манайдың бәрі бұлдырап әзер көрінеді. Қайдамын? Не болды? Кенет жүрегім лүпілдеп жиі соға жөнелді. Маған баданадай үлкен көз тесіле қарап тұр. Оның өткір қарасы тұла бойымнан өтіп мидағы ой тізбектерін жатқа оқып тұрғандай. Одан құтылар емессің. Ол өзінің тұңғығына баурап әкетіп барады, әкетіп барады. Мүмкін мұның бәрі түс шығар? Жоқ! Мен көзімді жұмдым. Әлгі көз қимылының бәрін бұлжытпай орындады. Қорқып кеттім. Соңғы күндері болған оқиғалардың бәрі алдымнан құйындай жүйіткіп өте шықты. Мен жоқпын. Мен енді сөйлей алмаймын. Тек ойлаған ойымды, көргенім мен білгенімді бұрыштағы сопақтау келген «Тіл» деп аталатын электрондық машина жазып жатыр. Қазір Әнес келуге тиіс.

– Әлім, – деді кеше ол, – бұл экспериментті жасама. Ғылым Орталығы басқа тәсілдерді қарастыруда. Мүмкін 8-ші Эпсилон жұлдызындағы құбылысты шешетін екінші әдіс табылар.

– Жоқ, мен белімді бекем будым. Есеп машинасының жасаған формуласы эксперименттің дұрыс екенін растады ғой, – дедім теріс бұрылып.

– Растасын, бірақ ойламаған жерде ми клеткалары зақымға ұшыраса не істемексің?

– Әх, Әнес, ғылым үшін жанымды да қиямын. Әңгімені қысқарталық. Ертең мен эксперимент жүргіземін. Лабораторияға кеп «Тілдің» жазып алғанын тексерерсің.

– Жақсы.

Біз үн-түнсіз осылай тарастық...»

Жұмбақ тылсымның құпиясы оп-оңай шешілмейтіні белгілі. Тәжірибені әлі де ерінбей жалғастыру керек. Бүкіл ғұмырын ғылымға бағыштаған Әлімнің ой сергітіп, жақсылап тынығып алғысы келеді. Алайда, миын шырмауықша шырмап-торлап алған «сұрақтар» отырса да, жатса да маза бермеген. Себебі, осыдан бес жыл бұрын Жер стансалары Водoley шоғырындағы 8-ші Эпсилон жұлдызынан белгісіз хабар ала бастайды. Бұл деректер он екінші толқынмен беріліп тұрған. Ғылыми орталықтың ғалымдары ғарыштан жеткен хабарды қанша зерттесе де түйінін шеше алмайды. «Оқу – инемен құдық қазғандай». Бабаларымыз текке айтпаған-ау. Он сегіз мың ғаламның ашылмаған сыры шексіз ғой. Білегіне емес, біліміне сенген Орталық ғалымдары өздерінің ғылыми тәжірибелерін талмай, асықпай жүргізуді ұйғарады. Көмейге кептелген күпті сауал да мәлім.

«Эпсилон тұрғындары кімдер болды екен?..»

Сөйткенше оның басы шырқөбелек айналып, шыңырауға құлап кетеді. Қайдан жетіп келгені белгісіз, төңірегіне өткір сәуле шашқан «Тірі көз» төніп тұрғандай елестейді. Қиялгерлер осы мезеттегі оқиғаның жай-жапсарын былайша суреттейді.

«Маған үлкен көз бадырая қарап тұр. Ол – мені өзінің түкпіріне тартып бара

жатқандай. Айналамды қараңғылық басып кетті де, іле жап-жарық болды.

Үлкен алаңның ортасында тұр екем. Алыста аспанға көбік шашып, көгілдір су айдыны тулап жатыр. Оның жағасындағы қызыл, жасыл, көгілдір сәулелерге бөленген ғажайып үйлер жерден болар-болмас көтеріліп, қалықтап барады. Бұл көріністен кейін жасыл күмбезге ұқсас кең сарай пайда болды. Одан да ақ шашты, ұзын бойлы, кең иықты адамдар шықты да аспандағы сарғыш жұлдызды көрсетті.

— Алиамма! — деді олар біртүрлі нәзік дауыспен.

— Алиамма!

Сарғыш жұлдыздың қасында бір топ жұлдыз пайда болды. Бұл Водолей шоғыры.

Ақ шашты адамдардың көкшіл киім кигені алға бір қадам шықты да, Водолей шоғырын өшіріп тастады. Оның орнында енді Күн системасы.

«Уала» — деді әлгі адам Жерді нұсқап. — Уала!

— Алиамма! Уала, — деп дауыстады бәрі маған қарай қолдарын созып.

Таңғы қараңғылық. Жарық сәулесі жанысымен көзімді ашсам, баяғы көз маған тесіле әлі қарап тұр. Міне, ол алыстай жөнелді. Ақыры сөніп қалды.

Жанкешті ғалымдар кешікпей Алиамманың 8-ші Эпсилон жұлдызы екенін анықтайды. Бірақ әлсін-әлсін ойқастап, қыр көрсеткен көз турасында нақты тұжырымға тоқтай алмай қиналады. Таңданыстарын да жасырмайды. Күрмеуі қиын түйін тарқатылмаған қалпында қалады. Сурақтар сананы сілкілейді:

— Бұл неғылған Көз? Қандай құбылыс?

— Ол не? Бөгде планеталықтардың арнаулы аппараты ма?

— Әлде Әлімге көрінген галюминация ма?

— Көз — беймәлім ұшатын аспан кезбелерінің бірі шығар? Әбден мүмкін ғой!

Нақты жауабы жоқ сауалдар селі бізді де түпсіз ой мұхитына батырған...

Фантаст-жазушылардың қиялдары қырағы да, ұшқыр. Танданбасқа, сенбеске болмайтындай. Қиялгерлердің осыдан жарты ғасыр бұрын болжағандары бұл күнде ақиқатқа айналып отырғаны да баршаға белгілі. Галактика жұмбақтары мен құпиялары Жер тұрғындарына өз сырларын ашуда. Соның бірі — Көк кезбелерінің адамдарға жиі көрінуі. Бұл айғақты уақыттан озған қиял жемісі дегеніміз жөн.

Әдеттегідей «Тірі көздің» авторлары жөнінде бірер ауыз сөз. Мектеп қабырғасында жүргенімде «Таңғы шық» әңгімелер жинағы арқылы жақсы таныс Төлеу Шаханов пен Төлеш Шахановтардың бірлесіп жазған дүниелерін студенттік жылдары да жиі оқитынмын. Әсіресе, олардың ғылыми-фантастикалық үлкенді-кішілі туындылары «Білім және еңбек» журналы мен «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері» газеттерінде үзбей жарияланатын. Студент кезімде институт түбіндегі Пушкин атындағы Орталық кітапханаға күн құрғатпай барып, аударып-төңкеріп газеттер мен журналдарды сапыратынбыз. Жазу-сызуға құмарлықтан туған тамаша қасиет — облыстық қазақ газеттерін аптасына бір мәрте сүзіп шығу. Бұл қанға сіңген ғадеттің бертіңгі жылдарға шейін ұласқаны бар. Сондағы байқағаным, Төлеу Шахановтың аты-жөнін әр-әр облыстың басылымдары беттерінен ұшыратып қалатынмын. Ал Төлеш Шахановтың жеке жазғандары еш жерден кездеспейтін-ді.

— Сонда бұл қалай?

Әрине, кезінде осынау сауалды өз-өзіме қойып, жете мән бермегенім шын. Қажетсіз болғандықтан. Несін жасырамыз, әлі де солай болуы мүмкін еді. Бірақ, бұған бізді ешкімнің де кінәламасы күмәнсіз. Сөйтсе де қазіргі басымызға түскен жағдай басқаша. Ағайынды қаламгерлердің өмірбаяндарына қатысты деректерді жанұшыра іздестіруге тура келді. Біледі-ау дегендердің көбінікі долбар боп шықты. «Төлеу мен Төлеш егіз көрінеді. Бірі орыс тілінде жазып, екіншісі қазақшаға аударады екен...», «Ағалы-інілі жігіттер фантастикаларына ғана қосарланған фамилияларын қойып келген. Өйткені, бірі шығарма сюжетін ауызша айтып берсе, екіншісі қағаз бетіне түсіреді-міс...», «Төлеуі қайтыс болған, Төлешінің қос жанары бірдей көрмей қалыпты.

Тірі болуы керек. Жаман хабарын естімедім...» Алып-қашпа әңгіменің сұлбасы, міне осындай. Біріне сеніп, біріне күмәндандық. Себебі, сұрау салғандарымыздың дені ақмолалықтар болатын. Сонымен қатар, жергілікті журналистерге де телефон шалдық. Бәдуан Имашұлы, Амантай Есілбаев, Жылқыбай Жағыпарұлы нақты ештеңе айта алмады. Бәдуан құрдас қана «Ерейментаулық қаламгерлер Сайлау Байбосын мен Аманкелді Жұмабек білуі әбден мүмкін. Мен солармен хабарласып көрейін» деді. Байқайсыз ба? Жерлестерінің өздері жазушы бауырларынан көз жазып қалғанға ұқсайды. Тап басып дөнене айта алмаған...

Әр-әр жерден жылтылдаған бұлыңғыр үміт сәулесі өшпеген.

«Сұрай-сұрай Меккеге де барарсың» демекші, ағайынды Шахановтарды білетін адамды да таптым-ау. Кім дейсіз ғой? Өзіміздің Раиса апай, Жанайдарқызы Ибраева. «Егемен Қазақстан» Астанаға көшіп келген күні бастығымыздың қабылдау бөлмесіне қызметке алынған хатшы-референт. Отанымыздың бас газетін Сарыарқаның төріндегі елордаға көшіріп әкелген бас редакторымыз Ержұман Смайыл әлекедей жалаңдаған техсекретарьдың орнына «әдейі зейнеткер жасындағы адамға» конкурс жариялағанды. Сол жаңадан қабылданған зейнеткер-хатшымыз үлкен ұжыммен бір мүшелдей мерзім жемісті еңбек етіп, «екінші» рет демалысқа кеткен болатын. Ауылшаруашылық институтын тәмамдаған Раиса апай өнерге жақын боп шықты. Өлең шығарып, әңгіме жазады. Сөз киесін жан-тәнімен түсінетін нағыз ана тілінің жанашыры екен. Ежелгі Қараөткелдің бас көтерер қадірменді қарттарынан бастап, бүгінгі зиялы қауым өкілдерінің баршасын жыға біледі. Сол секілді орыстанып кеткен Ақмоланың үлкен-кішісі де оны жақсы таниды. Сондықтан болса керек ұлтжанды апайды құрметтеп екі фамилиясымен кезек атайды. Бірде Ибраева, ал енді бірде Жанайдарова деседі.

– Бұған дейін сұрамадың ба? Бүйтіп әуре-сарсаңға түспес ең. Ағайынды Шахановтарды білемін ғой, – деді мән-жайға қанық болған Раиса апай. Жұмсақ биязы үніне күлкі араласқан. – Біз бір ауданнанбыз. О кезде қазіргі Ерейментау ауданы Еркіншілік деп аталатын. Төлеу екеуміз бір жылдың төліміз. Мен аудан орталығындағы қазақ мектебін бітірсем, ол Қазақ темір жолына қарасты «Ерейментау» орыс орта мектебінің түлегі. Төлеу мектеп қабырғасында жүргенде-ақ екі тілде бірдей жазып жүрді. Облыстық, аудандық газеттерде жиі жарияланатын. Мектепті бітіргеннен кейін екі жылдай аудандық «Знамя», «Еңбек туы» газеттерінде еңбек етті. Өйткені, бүгінгідей емес, екі жылдық «стажың» болмаса, жоғары оқу орнына құжатыңды қабылдамайды. Сөйтіп, ол ҚазМУ-дің журналистикасына 1961 жылы түскен болатын. Шынын айту керек, Төлеу Шаханов студент атанғанға дейін-ақ аудан көлемінде танымал журналист қатарында саналатын. Аудан өміріне байланысты репортаждары, мақалалары, суреттемелері, сондай-ақ өлеңдері мен шағын әңгімелері өте жиі жарық көретін оны аудандық «Еңбек туы» газетінің редакторы болып істейтін менің тауған ағам Айтмұхамбет Жанайдаров ұдайы мақтап отыратын. Оны ағайын жұмыс кабинетінен жиі көретінмін. «Осы бетіңнен айныма, қарағым Төлеу. Талантын бар. Тек көп ізденіп, көп оқу керек. Ауыл-аймағымыздың атын шығаратын жазушы болатынына өз басым сенімдімін...» дегенін өз құлағыммен талай рет естідім. Төлеш ағасы да жазушылықты кәсіп етті. Менің білуімше кандидаттық диссертациясын қорғаған. Алматыда ғой. Елге өте сирек келетін. Ағайындылардың кейінгі тағдырларынан хабарым жоқ. Ерейментаудағы туыстардан жөн-жосығын сұрастырып көрейін. Сіндімнің Қарлығаш деген қызы Төлеу Шаханов оқыған мектепте мұғалім. Бір дерегін білер. Айтпақшы, енді есіме түсіп тұр. Төлештің фамилиясы үлкен әкесінің атында секілді. Жарайды. Ең алдымен ауылдағылардан анық-қанығын білейінші. Асықпаңыз... Хабарласам...

Раиса апай шынымен тағы бір күдіктің шетін шығарды ма? Бұ қалай сонда? Төлештің тегі басқаша дейді ғой...

Күпті ойымнан арылып үлгерместен Раиса апай қайта телефондады.

– Жанат-ау, сәтін салайын десе, Аллаға түк емес. Кәне, тездетіп жазып ал. Алматыдағы Төлеудің кемпірінің сотқасын таптым. Мына қызықты қара, оның да есімі Қарлығаш көрінеді. Ұялы телефон нөмірі біздің Қарлығашта бар екен. Ендігісі өз қолында...

- Рахмет, Раиса апай!
- Оқасы жоқ.
- Жақсылығыңызды ешқашан ұмытпаспын. Алла разы болғай!..

Қуанышым шексіз. Бөгелмедім. Емен-жарқын күйде неше уақыттан бері нақты хабарының ұштығын ұстай алмай жүрген Төлеу ағайдың өмірлік серігіне звондадым. Хал-жағдайын сұрадым. Өзімді таныстырдым. Бұйымтайымды сұрады. Шаруамды айттым.

– Түсіндім бәрін де. Аяқ астынан не деймін. Төлеуді де іздейтіндер бар екен ғой, – деген Қарлығаш жеңешемнің байсал үні аса мұнайысты шыққан. Әр сөзін бөліп-бөліп маңғаз жеткізеді. Көңіл-күйі де пәстесу. – Өткен он екінші жылдың желтоқсанында Төлеу ағаң жетпіске толды. Соғыстың от-жалынында туғандардың біразы мерейтойларын дүрілдетіп өткізгенін білесің. Ал біздің Төкеңді елеген ешкім жоқ. «Қазақ әдебиеті» газетіне өз қолыммен апарып берген бір топ өлеңдері аузы-мұрны жоқ андатпасыз жарық көрді. Енжарлық па, немқұрайлық па? Әлде өзі жоқтың, көзі жоқтың кері ме? Әйтпесе, екі тілде бірдей жазған Төлеу Шаханов қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар қаламгер. Поэзиясын айтпағанда, оның ғылыми-фантастикасы мен аудармаларының өзі бағалауға да, құрметтеуге де әбден лайықты. Медет етерлік қуанышты жай – ерейментаулық жерлестері Төлеу оқыған орта мектепке оның есімін бергізіпті. Бұған да шүкір! Бір өкініштісі, осынау салтанатқа арнайы шақырамыз деген ағайындар мені ұмытып кеткенге ұқсайды. Мейлі өздері білсін. Күтпеген жерден хабарласып, жөн сұраған сізге құлағдар еткенім ғой...

Иә, қаламгер шаңырағының шырақшысы Қарлығаш Зейінқызымен әлденеше мәрте тілдестім. Талай түйткілдер мен деректердің егжей-тегжейіне көз жеткіздік. Соларды оқырмандар назарына түйіп-түйіп жеткізгім келеді. Жазушының жары Қарлығаш апай – атақты қаламгер, Алаштың ардақтысы Зейін Шашкиннің қызы. Мұны ескі көз, алдыңғы буын өкілдері ғана білмесе, кейінгі ұрпақтың мүлдем хабарсыздығына сенімдімін. Ал ойдан-қырдан шарқ ұрып іздеген Төлеудің ағасы Төлештің тегі Сүлейменов болып шықты. Ағайындылар отбасы құрып, үйленгендеріне дейін фантастикалық шығармаларына қосарлап «Шаханов» деп қол қойған көрінеді. Сөйтіп Төлеш ағаның әдеби мұралары үлкен әкесінің атымен таңбаланыпты. «Ағалы-інілі төртеуіміз Шаханов боп кетсек, әкеміздің әкесінің аты тарихта қалмас. Мен бүкіл құжатымды Сүлейменовке өзгертемін. Атамның рухы риза болсын» депті Төлеш аға. Мінеки, фамилия құпиясы мен сыры осылай анықталған.

Қызықты қараңыз. Төлеш аға туралы жан-жақты білгім келіп, Қарлығаш апайдан ананы-мынаны сұрастырып отырғанымда көңілімдегі күпті сауалдың ұшы да көрінген. «О кісі де ұзақ жүрмеді. Төлеуден кейін, үш айдан соң қайтыс болды ғой. Фантастикалық бірнеше кітаптары жарық көрген. Олар «Жұлдыз адамы», «Күн сынығы», «Қиял әлеміне саяхат», «Алиана-нысан» деп аталады. Өзі ғылыми-фантастика тақырыбынан диссертация қорғаған, филология ғылымдарының кандидаты. Неге екенін білмедім, Жазушылар одағына мүше емес. Қайнағаның қыздары да филологтар. Соңғы кітабы – «Сегіз Сері». Осы кезде мен шыдамай: «Е-е, енді есіме түскен тәрізді. «Сегіз Серінің» авторы болса, Төлеш ағамен бір мәрте кездескенім бар...» дедім.

...Кәне, құлақ түріңіз, қадірлі оқырман. Сіз де хабардар болыңыз. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басы. Ұмытпасам, Алматының шіліңгір шілдесі. «Ленжаста» бірге істеген белгілі қаламгер Ырым Кененбаев екеуіміз республикалық зағиптар қоғамының журналы «Еңбек таңының» редакциясына бас сұқтық. Осында жаңадан қызметке тұрған жазушы досымыз Сейітқазы Досымовқа жолыға кеткіміз келген. Елпілдеп қарсы алған ол жазу үстелінен енді ғана көтеріліп, күн қағары бар жұп-жұқа шүберек телпегін шекесіне қисайта киіп жатқан дембелшелеу жігіт ағасын таныстырды. «Фантас-жазушы ағамыз Төлеш Сүлейменов. Жақында «Сегіз Сері» дейтін ғажап романы шықты...» Рас, біз елендеп қалдық. Өйткені, Төкеңнің жаңа кітабы баспасөзде әжептеуір жаңғырық туғызып жатқан шақ еді. Жөн сұрасып, танысқан жазушы ағамыз кешірім өтінген. «Түскі үзіліске үйге бара жатыр ем.

Сендермен танысқанымға қуаныштымын. Сәті түссе, тағы бірде жүздесіп, «Сегіз Серіні» жуармыз...». Ағеділ жанның мейірімді жүрегі шынайы лебізінен байқалып тұрды.

Өкініштісі сол, одан кейін біздің Төлеш ағамен жолымыз бірде-бір рет түйіспепті...

Төлеу Шаханов ҚазМҰУ-дің филология факультетінің журналистика бөлімін бітірісімен «Социалистік Қазақстанда» (қазіргі «Егемен Қазақстан» газеті) қызмет істепті. Бірақ, бұл жөнінде кейінгілер мүлдем білмейді. Сұрастырған ересектердің өздері «Өте ертеректе болғаны ғой» дегеннен артық ештеңе айтпаған. Сондай-ақ ол «Ленинская смена», «Семиречие», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде журналистік көріктің ыстық-суығынан өтсе, кейінірек «Жазушы», «Жалын» баспаларында редактор болыпты. Өмірінің соңғы кезінде «Қазақфильм» киностудиясында қызмет атқарыпты.

Әдебиеттің әр жанрында қалам тербеген ол өнікті еңбек етті. Орыс тілінде «Жазушы» баспасынан «Бәйге», «Шуақты күн», «Сен білесің бе, бұларды?», «Қос шапқыншы» аталатын лирикалық өлеңдері мен поэмалар жинақтары дүниеге келген.

Қазақ ғылыми-фантастикасының көкжиегін кеңейтуге өзіндік үлес қосқан Төкеңнің «Көгілдір мұнаралар», «Жоғалған планета» туындысы да кезінде жұрт назарын аударып, талғампаз оқырман ықыласына бөленген-ді.

Фантаст қаламгердің тәржіма саласындағы еңбегі де елеулі. Ол қазақ ақындарының өнернамасын орыс оқырмандарына танытуда маңдай терін біршама бұршақтатқанын естіп-білдік. Талантты аудармашы Кенен Әзірбаев, Нұрхан Ахметбеков, Қадыр Мырзалиев, Дүйсенбек Қанатбаев т.б. ақындардың көптеген өлең-дастандарын орыс тілінде сөйлеткен.

Сонымен бірге ол аударған венгр жазушысы Крянгенің «Өжет әтеш» пен М.Светловтың «Мальчик-Кибальчич» спектакльдері республикалық балалар қуыршақ театрының сахнасынан күні бүгінге дейін түскен жоқ. Көзі тірісінде «Еңбектегі ерлігі үшін» медалімен марапатталған санқырлы талант иесінің маңдайын жарқыратқан толайым туындылары талай-талай буын өкілдерінің қазынасына айнала берері сөзсіз. Өйткені, баба да дана халқымыздан қалған «Жазушы мен ғалымның жазғаны ешқашан өлмейді» деген тамаша тәмсіл бар.

Әңгіме арасында жазушының жары Қарлығаш апай оның баспа жүзін көрген туындыларының басын қосып, қазақ-орыс тіліндегі толық бір томдығын әзірлеп жатқанын айтқан-ды. Қаржының тапшылығы қол байлауда. Әйткенмен де Жазушылар одағынан үміт күтетінін жеткізген. Несі бар, орындалмайтын қиялдағы арман емес қой. Біздің де келешектен күтеріміз көп. Дүниеден озғанына жиырма жыл болған қаламгердің осы мерзім ішінде бірде-бір кітабы қайта басылмапты. Ендеше, жазушы Төлеу Шахановтан көз жазып қалған тілеулестері оның шығармаларымен қайта қауышар уақыт жақындай түссе екен.

Қазақ әдебиетінің үлкен жанашыры, белгілі қазақстандық орыс жазушысы әрі аудармашы Алексей Брагин «Қазақтан шыққан дарынды шебер аудармашы екеу болса, сөз жоқ, оның бірі – өзіміздің Төлеу Шаханов еді», ал фантастиканың жілігін шағып, майын ішкен Абдул-Хамит Мархабаев «Ол – қиял тұлпарының жалынан ұстаған қаламгер» деп биік бағалаған жазушы есімі әрдайым өз оқырмандарының жүрегінде.

Жалғасы келесі санда.

